

Prof. dr. H.J. van Zuthem

De christelijk-sociale beweging en de verantwoordelijke samenleving

Een verantwoordelijke samenleving is spannend. We worden geconfronteerd met de gevolgen van ons handelen. En we zijn in staat daar wat aan te doen. Of we dat alleen doen, of samen met onze organisaties, of in samenwerking met onze overheid, dat zien we dan nog wel.

Er vindt op dit moment binnen de christen-democratie in ons land een interessante en ook intrigerende ontwikkeling plaats. Het is ook niet mis wat er allemaal gezegd en geschreven wordt over verantwoordelijkheid van overheid, maatschappelijke organisaties, bedrijven en burgers. Er is zeker aanleiding deze ontwikkeling te bezien vanuit de christelijk-sociale beweging. Deze beweging pleit al zo lang voor ruimte voor verantwoordelijke mensen, voor solidariteit en voor een overheid die condities moet scheppen voor verantwoordelijke maatschappelijke organisaties. Men zou zelfs kunnen denken, dat christen-democratie en christelijk-sociale beweging in onze dagen in elkaars vaarwater komen en elkaar misschien zelfs zouden kunnen versterken.

Ik moet eerlijk bekennen, dat ik nogal wat twijfels heb omtrent de juistheid van deze gedachte. De christelijk-sociale beweging heeft in ons land grote verdienste gehad als het gaat om emancipatie van

werknemers, om het bevorderen van solidariteit en ook het versterken van het overleg tussen werkgevers en werknemers. Zit deze beweging in onze tijd niet op een dood punt? In welke richting moet de emancipatie van werknemers verder ontwikkeld worden? Hoe radicaal wil men zijn als het gaat om solidariteit met de misdeelden in eigen land en de Derde Wereld? Op deze en dergelijke vragen komen geen duidelijke antwoorden.

In het CDA worden wel vele ideeën ontwikkeld over verantwoordelijkheid, maar het is zeer de vraag of het appèl van deze partij – hoe juist ook op zichzelf – wel de juiste voedingsbodem vindt in de heersende moraal. Zijn de juiste morele condities wel aanwezig?

Het is derhalve de vraag of zonder een duidelijke radicalisering van het verantwoordelijkheidsdenken beide genoemde bewegingen ons verder zullen brengen. Ik wil me in deze bijdrage vooral beperken tot wat ik als een van de meest klemmende sociale vraagstukken van onze tijd zie, namelijk de vervreemding van mensen van al die instituties die ieder voor zich

Prof. dr. H.J. van Zuthem (1929) werd na elf jaar bedrijfsleven hoogleraar aan de VU in de economische sociologie en bedrijfssociologie (1963), aan de TH Delft (1969) en aan de TH Twente (sinds 1974). Hij is rector van de Kaderschool van het CNV.

verantwoordelijk willen zijn. Het CDA heeft zeker oog voor dit grote probleem en de christelijk-sociale beweging heeft dat al veel langer. Toch lopen naar ik vrees beide bewegingen op dit punt vast, omdat geen heldere visie bestaat op de verdere emancipatie van burgers in onze moderne, door vele instituties overwoekerde samenleving.

Moreel appèl

Het is gemakkelijk gezegd: mensen zijn verantwoordelijke wezens, verantwoordelijk tegenover God en medemens. Deze zeer algemene uitdrukking houdt stellig een moreel appèl in, verbonden met normen als naastenliefde en solidariteit. Zoals met meer normen het geval is, zijn ook deze nogal vrijblijvend. Wanneer ik stel, dat de christelijk-sociale beweging op een dood punt zit en de uitwerking van het CDA tot nu toe van de verantwoordelijke mens ons niet veel verder helpt, dan komt dat naar mijn mening door het verwaarlozen van een andere kant van verantwoordelijkheid. Die kant is eigenlijk heel simpel: mensen veroorzaken door hun doen en laten van elke dag allerlei zaken in deze wereld, hetgeen voldoende reden is om met hen over verantwoordelijkheid voor die zaken te gaan praten. Er is dan wellicht ook aanleiding te praten over persoonlijke medeplichtigheid en aansprakelijkheid.

Mijn ervaring is, dat deze manier van praten over verantwoordelijkheid nogal eens protesten oproept, in de trant van 'mensen zijn niet vrij om te kiezen', 'je kunt niet over medeplichtigheid praten als mensen vanwege de strijd om het bestaan bepaalde dingen moeten doen of laten'. In feite zitten we hiermee op het terrein van ethiek en moraal. De moraal als heersende regels omtrent hetgeen behoort en niet behoort maakt ons duidelijk in hoeverre mensen verantwoordelijk gesteld kunnen worden. Uiteraard dienen we zeer voorzichtig om te gaan met het uitspreken van schuld en het opleggen van straf. Maar alle water van de zee wast niet weg, dat

bijvoorbeeld werknemers door hun arbeid producten maken en diensten leveren. Er is een oorzakelijk verband tussen hun arbeid en het produkt.

Ik bedoel dan met radicalisering van het verantwoordelijkheidsdenken, dat we bereid zouden moeten zijn de consequenties uit deze causaliteit te trekken. Een moreel appèl vanuit verantwoordelijkheid zal ook moeten inhouden, dat we tegen elkaar zeggen dat ons doen en laten ons verantwoordelijk maakt. We praten dan over feiten, niet over normen.

Voor de sociale beweging, maar zeker ook voor de politiek zijn aan deze kijk op verantwoordelijkheid de volgende conclusies te verbinden. In de eerste plaats vraagt dit om een andere morele toerusting in opvoeding en vorming. Verantwoordelijkheid is niet alleen een mooi ding waarnaar moet worden gestreefd op basis van naastenliefde en solidariteit. Verantwoordelijkheid is ook het waarnemen van feiten.

In de tweede plaats stelt een verantwoordelijkheid, die buiten de portemonnee omgaat, als regel weinig voor. Wie breekt, betaalt. Dit klinkt hard, maar is er een andere mogelijkheid wanneer we de vervreemding willen terugdringen?

In de derde plaats kunnen mensen niet verantwoordelijk zijn zonder de nodige zeggenschap. Wie de gevolgen van zijn handelen ziet en voor zijn rekening neemt, kan niet machteloos blijven toezien.

Het voorgaande houdt in, dat ik het thema van dit artikel als volgt wil zien. Het CDA is op een interessante en intrigerende manier bezig met verantwoordelijkheid. De christelijk-sociale beweging heeft vooral de nadruk gelegd op bevrijding en emancipatie van mensen. Deze beweging zit naar mijn mening op een dood punt. Kan het CDA dit doorbreken? Dit lukt alleen maar via een radicalisering van het verantwoordelijkheidsdenken. Ik wil deze benadering wat verder uitwerken voor een aantal onderwerpen, die in ieder geval voor beide bewegingen relevant zijn.

Visie op menselijke arbeid

Menselijke arbeid heeft op z'n minst twee kanten als het gaat om verantwoordelijkheid. Voor de hand ligt het aspect, dat mensen een zekere mate van verantwoordelijkheid dragen die is neergelegd in hun functie(-beschrijving). De andere kant is, dat werknemers door hun arbeid produkt of dienst veroorzaken en daarom ook een zekere verantwoordelijkheid dragen voor het bedrijf als geheel en voor de gevolgen voor de samenleving. Die laatste verantwoordelijkheid ligt meestal nergens vast en wordt bovendien als regel ontkend. Er is inderdaad geen sprake van een juridische verantwoordelijkheid of aansprakelijkheid, uitzonderingen daargelaten (bijvoorbeeld grove nalatigheid). Tegen de achtergrond van wat ik in het begin het grote sociale vraagstuk heb genoemd (vervreemding ten opzichte van de maatschappelijke instituties) is er toch alle reden hier nadrukkelijk over verantwoordelijkheid te praten. Op z'n minst kunnen werknemers worden aangesproken op dit element, want zonder hun arbeid zou dit produkt of deze dienst niet ontstaan zijn.

Deze benadering geeft een andere maar noodzakelijke visie op arbeid. Willen we werknemers niet verlagen tot robots, dan zullen we de feiten omtrent de medeverantwoordelijkheid duidelijk in het licht moeten stellen. Het gaat om het collectieve aspect van arbeid of anders gezegd: om het door de arbeid betrokken zijn binnen grotere verbanden. Hier ligt dan ook het aangrijpingspunt de strijd tegen de vervreemding te beginnen. Het gaat om een strijd tegen de heersende arbeidsmoraal, waarin de menselijke verantwoordelijkheid gereduceerd wordt tot de dagelijkse arbeidsplek. Ik kan niet duidelijker dan vanuit deze optiek het dode punt in het christelijk-sociaal denken weergeven. En het moet mij van het hart: ook het CDA komt niet werkelijk tot de kern van de menselijke verantwoordelijkheid.

Ik pleit dus voor een nieuwe arbeidsvisie en een nieuwe arbeidsmoraal, die con-

sequenties heeft voor de medezeggenschap van werknemers.

Visie op medezeggenschap

Medezeggenschap is in de christelijk-sociale beweging terecht bepleit als een recht, vooral wanneer de belangen van werknemers aan de orde zijn. Later is via de sociale wetenschappen ook gepleit voor medezeggenschap als een middel ter bevordering van arbeidsvreugde en arbeidsmotivatie.

Medezeggenschap is een
noodzakelijke voorwaarde
voor verantwoordelijkheid.

Beide benaderingen zijn de moeite waard en verdienen zeker ook de aandacht van een politieke partij. Willen we met het verantwoordelijkheidsdenken verder komen (medezeggenschap is een noodzakelijke voorwaarde voor verantwoordelijkheid), dan zullen we verder moeten gaan. Medezeggenschap is ook een plicht. Wie ziet dat zijn arbeid gevolgen heeft en resultaten oplevert (positieve maar helaas soms ook negatieve), kan zich niet aan de plicht onttrekken zich een oordeel te vormen en sturing te geven overeenkomstig zijn inzicht en geweten. We kunnen deze kwestie niet afdoen met het creëren van adviesrecht voor werknemers. Het kan niet minder dan met beslissingsrecht.

Het zou een goede zaak zijn, wanneer christen-democratie en christelijk-sociale

beweging eens serieuzer studie gingen maken van het werknemerszelfbestuur. Dat klinkt nogal 'socialistisch', hoewel men in de kringen van de sociaal-democratie ook weinig meer hoort over werknemerszelfbestuur. De door mij bedoelde bewegingen van christenen zouden de nog altijd starre arbeidsverhoudingen in beweging kunnen brengen door zelfbestuur (overigens met erkenning van een eigen verantwoordelijkheid van de leiding voor de dagelijkse gang van zaken) als een reële consequentie te zien van emancipatie van werknemers.

Het CDA wil toch een verantwoordelijke samenleving, zoveel mogelijk gebaseerd op zelfbestuur? Het bedrijfsleven kan daar niet buiten blijven en binnen de bedrijven kan men de verantwoordelijkheid van werknemers niet afdoen met het adviesrecht van de ondernemingsraad. De christen-democratie zal op dit punt meer kleur moeten bekennen.

Visie op vorming

Ik ga niet uit van de veronderstelling, dat genoemde visie op arbeid en medezeggenschap gemeengoed is bij werknemers. Praktijk en onderzoek leren ons, dat werknemers evenals werkgevers het 'produkt' zijn van de heersende juridische en morele normen. Vormingswerk op scholen, in gezinnen, via verenigingen, ook via de kerken en vooral via de media bevestigen in sterke mate deze normen. Er bestaat een uitgesproken opvatting over 'een goede burger', 'een goede werknemer', 'een goede consument', etc.

Wat ik schreef over werknemers geldt eveneens voor burgers in het algemeen, voor consumenten, voor concurrenten, etc. Het gaat hier om een kenmerk van onze samenleving in het algemeen, niet in de laatste plaats veroorzaakt door de vergaande arbeidsdeling, de sterke verorganiserings van onze samenleving en de daarmee samenhangende verdeling van verantwoordelijkheid. Hoe verklaarbaar ook, de prijs die we betalen is een sterke

reductie van de persoonlijke verantwoordelijkheid en een verwijzing naar de verantwoordelijkheid van de instituties.

Om die reden ben ik niet in alle opzichten gelukkig met het CDA-pleidooi voor een versterking van het middenveld. Wat is hierbij de winst voor de persoonlijke verantwoordelijkheid? Alleen wanneer die instituties (verenigingen, belangengroepen, media, bedrijven etc.) wegen vinden om burgers – in welke hoedanigheid dan ook – daadwerkelijk in de verantwoordelijkheid te betrekken, kan er een vooruitgang worden geboekt. Vorming is daartoe een essentiële voorwaarde. Hier ligt een uiterst belangrijke taak voor de leidinggevende personen in de instituties. De overheid heeft hier ook nadrukkelijk een taak. Vormingswerk in de zin van vorming tot verantwoordelijke burgers is ook overheidstaak. Ik herhaal, dat het vooral gaat om plichtsbesef en besef van medeaansprakelijkheid als morele categorieën. Met als onverbreekelijk sluitstuk, dat er een verband moet zijn tussen rechten en plichten, baten en lasten.

Visie op baten en lasten

Het is bekend, dat vele vormen van afwenteling als gevolg van menselijk gedrag (in consumptie, bij de loonvorming, gedragten opzichte van het leefmilieu etc.) langs collectieve weg verlopen. In een samenleving als de onze is dat onafwendbaar. Is het ook onafwendbaar, dat een persoonlijk besef van medeaansprakelijkheid voor werkloosheid, inflatie en dergelijke in zo'n sterke mate wordt weggeorganiseerd? Zou het mogelijk zijn binnen de bedrijven en andere instellingen waar arbeid wordt verricht op kleinere schaal fondsen te vormen, waaruit een deel van de in eigen kleiner verband veroorzaakte kosten van werkloosheidsuitkeringen, ziekengeld, etc. worden betaald? Zodat er een beter inzicht ontstaat in het verband tussen baten en lasten?

Ik sluit hier weer aan bij mijn opmerking, dat een verantwoordelijkheid die buiten

de eigen portemonnee blijft, als regel weinig voorstelt. Ik bedoel dan concreet, dat bijvoorbeeld wijzigingen in de hoogte van de premies naast collectieve (landelijke) oorzaken ook te herleiden moeten zijn tot de eigen situatie. Of beter: tot de mede door eigen handelen ontstane situatie.

Ik besef heel goed, dat ik hiermee een uiterst gecompliceerde zaak aan de orde stel. Tal van bezwaren laten zich gemakkelijk formuleren. Mijn vraag is echter of de richting van dit (verantwoordelijkheids-) denken goed is. Of we hiermee en vooral hierdoor op weg zijn naar een verantwoordelijke samenleving.

Een andere consequentie heeft betrekking op de loonvorming. In de christelijk-sociale beweging is altijd geijverd voor gelijk loon voor gelijk werk. Werknemers mochten niet de dupe worden van willekeur. De onderlinge solidariteit tussen werknemers mocht niet aangetast worden door (grote) loonverschillen. Dit zijn naar mijn mening nog altijd waardevolle uitgangspunten. Er is echter ook een andere kant, namelijk dat enig verband tussen inkomen en bedrijfsresultaten ook te verdedigen is vanuit een gewenst evenwicht tussen baten en lasten. Hoewel bedrijfsresultaten als regel het gevolg zijn van vele omstandigheden, zal de stimulering van de persoonlijke verantwoordelijkheid gebaat zijn met winstdeling, verliesdeling, vermogensaanwasdeling en prestatiebeloning. Naar mijn mening moeten deze onderwerpen weer op de agenda.

Visie op de verantwoordelijke instelling

Tot nu toe heb ik vooral de persoonlijke verantwoordelijkheid aan de orde gesteld. Mijn zorg omtrent de persoonlijke vervreemding was hiervan de oorzaak, maar ook de stelling dat alleen vanuit de persoonlijke verantwoordelijkheid een juiste visie is te krijgen op de institutionele verantwoordelijkheid. Als het CDA dat bedoelt met het voorop plaatsen van de mensvisie, dan ben ik het daarmee volledig eens.

Hoewel ik me ernstige zorgen maak over het absorberen van de persoonlijke verantwoordelijkheid door de institutionele, zie ik niet bij voorbaat een tegenstelling tussen beide. Mensen hebben groepsverbanden nodig om te leven en te overleven. Verantwoordelijke mensen zullen verantwoordelijke instellingen willen creëren, maar het zijn tenslotte mensen die ter verantwoording geroepen moeten worden. Een pleidooi voor meer verantwoordelijkheid voor maatschappelijke organisaties en bedrijven is weinig aantrekkelijk wanneer dit niet tegelijkertijd meer persoonlijke verantwoordelijkheid voor allen binnen die instellingen betekent. In de praktijk van het leven zal de leiding in veel zaken zelfstandig optreden, maar wie de verantwoordelijkheid van de werknemers, leden, deelnemers, etc. serieus neemt zal altijd een verantwoording aan de laatstgenoemden vanzelfsprekend vinden.

Ik neem als voorbeeld de verantwoordelijke onderneming. In de christelijk-sociale beweging is altijd hiernaar gestreefd. Er werd dan vooral gedacht aan de maatschappelijke gevolgen. Het is een waardevolle zaak dat het CDA thans de verantwoordelijke onderneming nadrukkelijk plaatst in het kader van de vermaatschappelijking. Dit is een grote stap vooruit. Ziet men ook de consequenties? Een onderneming is door de vermaatschappelijking niet meer uitsluitend eigendomsobject of inkomensbron. Samenlevingen zijn in sterke mate van ondernemingen afhankelijk geworden, waardoor het antwoord op de vraag naar verantwoordelijk handelen niet meer eenzijdig door de ondernemingen zelf kan worden gegeven. Ondernemingen worden steeds meer beoordeeld op grond van openbaar nut (werkgelegenheid, kwaliteit van produkt of dienst, bescherming leefmilieu, vrede met de Derde Wereld etc.)

In feite vindt er een stille socialisering van produktiemiddelen plaats, niet in de richting van de overheid (hoewel die niet buiten dit proces staat) maar in de richting

van een vooralsnog onbenoemd en ongestructureerd maatschappelijk belang.

Willen we deze consequenties en zo niet, wat bedoelen we dan met een uitdrukking als 'de verantwoordelijke onderneming'?

Visie op corporatisme

Het is onvermijdelijk in deze bijdrage iets te zeggen over het corporatisme, omdat corporatistische elementen een logisch gevolg zijn van het streven naar een eigen verantwoordelijkheid van corporaties. Wie zich ook als (belangen-)organisatie verantwoordelijk weet voor eigen doen en laten, zal een sturende invloed op de samenleving willen. Verantwoordelijkheid en zeggenschap zijn nu eenmaal onlosmakelijk met elkaar verbonden.

Tegenover deze corporatistische tendensen, die thans ook duidelijk in de voorstellen van het CDA zitten, staat de opvatting over de overheid als handhaver van recht en gerechtigheid en bescherming van de zwakkeren. Dit vraagt enerzijds om overleg en anderzijds om terechtwijzing van de corporaties. Beide zijn in een verantwoordelijke samenleving nodig. Ik sta achter de idee, dat corporaties zoveel mogelijk hun eigen boontjes moeten doppen, maar via de vermaatschappelijking van die corporaties is hun doen en laten vrijwel altijd een publieke zaak en daarmee een zaak van recht en gerechtigheid. Overheid en corporaties zijn in tal van opzichten meer de bewoners van hetzelfde huis dan burens die kibbelen moeten over scheidslijnen. In feite betekent dit, dat er een permanente *discours* moet zijn over de verdeling (spreiding) van verantwoordelijkheid, op basis van respect voor elkaar. Uiteraard zijn er onvervreembare eigen verantwoordelijkheden van de overheid, waarover geen verschil van mening bestaat. Daar liggen de problemen ook niet. De ingewikkeldheid van tal van vraagstukken in onze moderne samenleving moet ons niet al te snel tot een verkaaveling doen komen.

Corporaties en overheid hebben elkaar vaak nodig bij de oplossing van die problemen. De bestrijding van de werkloosheid is een voorbeeld. De strijd tegen inflatie is een ander voorbeeld. Een en ander betekent, dat de overheid het werkgelegenheidsbeleid en het loonbeleid niet aan de sociale partners kan overlaten. Sociale partners mogen op goede gronden pleiten voor vrijheid, het zal naar mijn mening altijd een beperkte vrijheid zijn omdat werkgelegenheid en lonen reageren op de markt en daardoor willekeurig zijn.

Het streven naar sociale akkoorden en convenanten op nationaal niveau, waarbij overheid, werkgevers en werknemers partij zijn, verdient nadrukkelijk ondersteuning. Ook hier geldt echter, dat de persoonlijke verantwoordelijkheid van ondernemers en werknemers in de bedrijven overeind moet blijven. Akkoorden en convenanten mogen dan ook nooit meer zijn dan raam-overeenkomsten.

Visie op de vakbeweging

Een belangrijk onderdeel van het voorgaande punt heeft betrekking op de vakbeweging. Per definitie kennen de christelijk-sociale beweging en de christen-democratie aan de vakbeweging een belangrijke plaats toe. Toch is dit een terrein vol ambivalenties.

Om te beginnen zal elke overheid het belang van de vakbeweging onderstrepen. Er hoeft echter maar weinig te gebeuren (vooral op economisch terrein) of de overheid negeert de vakbeweging en verzwakt daarmee de positie van die beweging. Hoewel ik persoonlijk vind, dat de overheid in de loonvorming moet kunnen ingrijpen, is regelmatig ingrijpen uiteraard dodelijk voor de vakbeweging.

Vervolgens de werkgevers. Zij beleiden regelmatig het belang van de vakbeweging (rust en zekerheid in de loonvorming bijvoorbeeld), maar spelen tegenwoordig onder meer met de gedachte (een deel van) het arbeidsvoorwaardenoverleg met

de ondernemingsraad te plegen. Er zijn bedrijven en bedrijfstakken (bijvoorbeeld banken en verzekeringsbedrijven) waar slechts een fractie van de werknemers lid is van een vakbond en eveneens een minderheid van de ondernemingsraadsleden vakbondslid is. Tel uit je winst als vakbond wanneer met die ondernemingsraad het arbeidsvoorwaardenoverleg plaatsvindt.

Tenslotte de ambivalentie bij de werknemers zelf. Slechts 30% is lid van een vakbond. Wie beseft wat de vakbeweging allemaal doet zal moeten toegeven dat dit een laag percentage is. Het is toch een vreemde inconsequentie geen lid te zijn en de resultaten van de vakbond wel te accepteren.

Het is dan ook de vraag of de vakbeweging als ordenend element in onze samenleving wel zo'n vrijblijvende positie kan blijven innemen als thans het geval is. Ik bedoel met vrijblijvend, dat de vakbeweging een vrijwilligersorganisatie is, gefinancierd door leden en met overige werknemers die op geen enkele wijze een verplichting ondervinden lid te worden. Wie de verantwoordelijkheid van de vakbeweging ernstig neemt, kan met deze situatie geen genoegen nemen. Uitgangspunt moet zijn de ongeorganiseerden te wijzen op onverantwoordelijk gedrag. Zij dienen geprikkeld te worden lid te worden. Dit kan gebeuren door extra voordelen voor

georganiseerden af te spreken. In het kader van de vermaatschappelijking van bedrijven past het ook heel goed een deel van de kosten van de vakbeweging uit de bedrijfskas te laten betalen. Ik denk dan niet aan het 'vakbondstientje' bestemd voor bijzondere doeleinden, maar om de bestrijding van eigen kosten van de vakbond. Het huidige plan de uitvoering van de werknemersverzekeringen via de vakbonden te laten verlopen past ook uitstekend binnen deze maatregelen.

In het algemeen zou ook de houding van werkgevers tegenover de ongeorganiseerden een meer afkeurend karakter moeten krijgen. De ambivalentie in hun huidige houding zou daardoor kunnen worden afgezwakt. Arbeidsvoorwaardenoverleg met de ondernemingsraad dient naar mijn mening alleen plaats te vinden binnen afspraken met de vakbeweging.

Visie op de overheid

De meest recente publikaties van het CDA oordelen – gelukkig – wat minder afstandelijk over de rol van de overheid. Er is stellig veel te zeggen voor een samenleving, waarin de overheid naast haar onvervreemdbare taken voornamelijk condities scheppend optreedt. Mijn probleem is, dat een al te abrupte overgang naar een dergelijke samenleving een vacuüm schept op het punt van de persoonlijke verantwoordelijkheid. Vooralsnog is de overheid ook nodig om via regelgeving er voor te zorgen dat onze verantwoordelijkheid vanwege ons dagelijks doen en laten niet buiten onze portemonnee blijft. Deze 'terugkoppeling' om ongewenste afwenteling en dus zoveel mogelijk vervreemding te voorkomen kan niet aan de maatschappelijke organisaties worden overgelaten.

Niet minder belangrijk is de taak van de overheid met betrekking tot de cultuurpolitiek. Ik vat cultuur dan vooral op als het geheel van maatschappelijke doelstellingen, normen en waarden. Cultuurpolitiek moet niet in de laatste plaats betrekking

Ongeorganiseerden moeten worden geprikkeld lid te worden van een vakbond.

hebben op de vorming tot verantwoordelijke mensen. In dit opzicht is er reden met bezorgdheid te kijken naar de ontwikkelingen binnen ons onderwijs. De druk op de studieduur is schadelijk voor de vormende activiteiten binnen het onderwijs. Het is gelukkig nog niet zo, dat ons onderwijs alleen is afgestemd op het economisch nut. Er zijn wel tendensen in die richting, met name in het hoger en universitair onderwijs.

Mijn stelling is, dat een samenleving waarin burgers en maatschappelijke organisaties verantwoordelijkheid dragen juist om een sterke overheid vraagt. Niet alleen en zeker niet in de eerste plaats om corrigerend te kunnen optreden. Met name de persoonlijke verantwoordelijkheid vraagt om condities, die alleen door de overheid kunnen worden gewaarborgd. Er is ook een zekere bescherming nodig tegenover de maatschappelijke organisaties, waar organiseren en bureaucratiesering eveneens welig kunnen tieren.

Tenslotte: de verantwoordelijke samenleving

Ik noemde in het begin als een van de meest klemmende sociale vraagstukken de vervreemding van burgers ten opzichte van de instituties. Daarom is het belangrijkste kenmerk van een verantwoordelijke

samenleving een permanent appèl vanuit de vraag: waarvoor ben ik (zijn wij) verantwoordelijk?

Dat zal naar mijn mening alleen maar realiteit kunnen worden, wanneer het morele aspect (ik ben medeplichtig) in voortdurende combinatie staat met een systeem van (vooral financiële) terugkoppelingen op kleine en overzichtelijke schaal. Kleinschaligheid alleen is in onze gecompliceerde samenleving niet mogelijk en zal bij een succesvolle Europeanisering van onze economie nog minder mogelijk zijn. Een combinatie van klein- en grootschaligheid moet te proberen zijn. Een verantwoordelijke samenleving is niet spannend, omdat burgers en maatschappelijke organisaties zelf de dingen gaan doen die de overheid eerst deed. Ik vind dat niet de meest relevante kwestie. Een dergelijke samenleving is spannend, omdat we geconfronteerd worden met de gevolgen van ons handelen (goed en fout) en dan in staat zijn er wat aan te doen. Of we het alleen doen, of samen met onze organisaties of in samenwerking met de overheid, dat zien we dan nog wel.

